

“मृत्यु नाही तरी मृत्यु लेण्याचा हक्कावाढणार नाही

“जुळ सडवी

“मृत्यु नाही तरी मृत्यु लेण्याचा हक्कावाढणार नाही

“मृत्यु नाही तरी मृत्यु लेण्याचा हक्कावाढणार नाही

“मृत्यु नाही तरी मृत्यु लेण्याचा हक्कावाढणार नाही

विलक्षण बहीणभावंडं !

प्रश्न स्वाक्षर करण्यात येण्याचा असाधन नाही तिथी नाही (भाग १)

जीवीमध्ये काळे लेण्याचा लाभदार आहे तरी काळी लेण्याचा लाभदार नाही. जीवीमध्ये काळे लेण्याचा लाभदार आहे तरी काळी लेण्याचा लाभदार नाही. जीवीमध्ये काळे लेण्याचा लाभदार आहे तरी काळी लेण्याचा लाभदार नाही.

सप्टेंबर १९३९ ला मी मुंबई सोडली व भटकंती सुरु झाली. त्याला आता चाळीस वर्ष होऊन गेली. त्या वेळच्या माझ्या भ्रमंतीच्या काळातील घटना आणि अनुभव शक्य तितके सुसंगत आणि कालानुक्रमानं लिहिण्याचा मी प्रयत्न करतो आहे. तरीसुद्धा काही प्रसंगांचा नेमका काळ मला नीटसा आठवत नाही. प्रसंग मात्र हृदयावर कोरलेले आहेत. जसजसं मी लिहीत जातोय, तसतसं काही प्रसंग, गावं आणि घटनांचा नेमका काळ यांमध्ये काही ठिकाणी चुका झाल्या आहेत, हे लक्षात येतंय. पण काळ चुकला असला तरी प्रसंग मात्र अगदी घडले तसेच, किंचितही अतिशयोक्ती न करता मी लिहिले आहेत.

कालप्रवाहाच्या माझ्या मनातल्या अशा विसंगतीमुळेच एक हृदयस्पर्शी आठवण जी माझ्या मनाच्या कप्प्यात मी श्रद्धेनं जपून ठेवली आहे, ती सांगायची राहून गेली. तो काळ बहुतेक मी भुसावळहून मुंबईला शेवटचं म्हणून आलो तोच असावा.

मुंबईहून मी अहमदनगरला जाणार होतो. कोल्हापूरचा शिदनेर्लीकर या नावाचा एक स्वयंसेवक मित्र तिथल्या आयुर्वेद महाविद्यालयात शिकत होता. तो माझ्यासाठी काही खटपट करील, माझा एखाददुसरा कार्यक्रम घडवून आणील, ही आशा मनात होती. मी मुंबईहून पुण्याला आलो. तेवढेच पैसे माझ्याजवळ होते. रायकरच्या खोलीत माझ्याबरोबर राहणारा वासू मेहेंदळे पुण्यात होता. ‘ज्ञानमंदिर ग्रंथालय’ या नावानं एक पुस्तकालय शनीच्या पाराजवळ त्यानं काढलं होतं. त्याच्याकडून नगरच्या भाड्यापुरते पैसे घ्यायचे, असं ठरवून मी त्याच्याकडे गेलो.

दुपारची अकरा साडेअकराची वेळ होती. इतक्या दिवसांनी मी भेटलो, याचा त्याला खूप आनंद झाला. मी त्याला सारी कहाणी सांगितली. नगरला जाण्यातला उद्देश सांगितला आणि त्याच्याजवळ दोन रुपये मागितले. त्याच्याकडे काहीच पैसे नव्हते.

त्याला अतिशय वाईट वाटलं. त्यानं आपली परिस्थिती सांगितली. तो कसंबसं आपलं दुकान चालवत होता. एकदम दोन रुपये त्याच्याजवळ मिळणं कठीण होतं. त्यानं विचारलं, “केव्हा जाणार आहेस?” मी म्हटलं, “आता साडेबाराला नगरला जायला मोटार आहे.”

‘त्यानं घड्याळाकडं पाहिलं आणि म्हणाला, “सुधीर, तू मोटार स्टँडवर जा, मी काहीतरी करतो. तिथं माझी वाट पाहा.”’

मी स्टँडवर गेलो. त्या वेळी पुण्याला शनिवारवाढ्यासमोरच्या पटांगणात मोटारस्टँड होता. नगरला जाणारी मोटार उभी होती. जागा हळूहळू भरत होत्या. साडेबारा वाजून गेले. मी सामान मांडीवर घेऊन मोटारच्या खिडकीतून मेहेंदळेची अधीरतेनं वाट बघत होतो. गाडी गच्छ भरली. कंडक्टरनं गाडी सोडण्याची सूचना दिली.

मी निराश झालो. खाली उतरायचं ठरवलं. उतरण्यापूर्वी शेवटचं म्हणून बाहेर पाहिलं, तर मेहेंदळे दुरून धावत येताना दिसला. मी कंडक्टरला म्हटलं, “एक मिनिट थांबा.” पण एवढं बोलतोय, तोच ड्रायव्हरनं इंजिन सुरु केलं, गाडी हलली. मी ओरडून सांगत होतो की, “गाडी थांबवा. माझा एक मित्र धावत येतोय,” पण त्यांनी ते ऐकलं नाही, गाडी सुरु झाली. पटांगणातून बाहेर पडेपर्यंत गाडीला वेग नव्हता. गाडी बाहेर पडून रस्त्याला लागणार, तोच धापा टाकत मेहेंदळे गाडीजवळ आला. त्यानं मला दुरूनच पाहिलं होतं. मी डोकं बाहेर काढलेलं होतं. गाडीबरोबर धावत धावतच त्यानं माझ्या हातात पैसे दिले. गाडीनं वेग घेतला. वासू धापा टाकीत एका जागी उभा होता. माझे डोळे पाण्यानं भरले होते. मी जागेवर बसलो होतो. त्यानं मला अडीच रुपये दिले होते. कुटूनतरी कोणाकडून तरी त्यानं मागून आणले असले पाहिजेत.

रायकरच्या खोलीत माझ्याबरोबर राहणारा, ‘कोना रेस्टॉरंट’मध्ये टेबल पुसणारा, आणि तशाही अवस्थेत माझ्यासाठी एखादा पाव आणणारा, माझ्या कंगाल अवस्थेत संधी मिळेल तेव्हा माझ्या पोटात थोडंफार अन्न घालण्यासाठी धडपडणारा वासू मेहेंदळे! आज त्याच कळकळीनं आणि जिव्हाळ्यानं माझ्यासाठी धावत पळत, धापा टाकत अडीच रुपये घेऊन आला होता. स्वतःजवळ नसताना, कुटूनतरी मागून आणून.

त्याचे ते पैसे मी कधीच परत केले नाहीत. करणारही नाही. ते ऋण मी तसंच जपून ठेवणार आहे. ते अडीच रुपये परत देऊन त्याच्या ऋणातून मला मुक्त व्हायचं नाही. त्या अडीच रुपयांचं मोल मी कसं करू? मी ते पैसे परत केले, तर एक व्यवहार औपचारिकपणानं पुरा केल्यासारखं होईल. पण त्या अडीच रुपयांच्या मागच्या भावना? तो व्यवहार नव्हता. तो मूर्तिमंत जिव्हाळा होता. निहेतुक, निलेंप असं प्रेम त्यामागं होतं. मित्राच्या संकटात, स्वतःजवळ काही नसलं तरी प्रसंगी कर्ज काढून त्याला मदत करण्याची भावना होती.

त्या वेळचा तो वासू मेहेंदळे, आज ‘रम्यकथा प्रकाशन’ या प्रचंड संस्थेचा मालक आहे. मीही आज सुस्थितीत आहे. तरी पण ‘अकिंचन’ हे नाव घेतलेल्या त्या वेळच्या

त्या वासू मेहेंदलेचं ते ऋण मी मनाच्या कप्प्यात तसंच जपून ठेवलं आहे. आमची मैत्री आजही तशीच अभंग आहे.

मी नगरला गेलो. शिदनेर्लीकरच्या खोलीत त्यानं मला ठेवून घेतलं. नगरला दोन कार्यक्रम झाले. एक वैद्यक विद्यालयात झाला. त्या वेळी तिथं अध्यापक असलेले आणि आता नाशिकला राहणारे प्रसिद्ध डॉ. अण्णासाहेब गोगटे यांनी तो कार्यक्रम करण्यात पृढाकार घेतला. दुसरा कार्यक्रम, प्रख्यात गायक श्री. जे. एल. रानडे यांचे बंधू तिथं होते, त्यांनी केला.

नगरहून मी मुंबईला आलो आणि पुढं भटकत भटकत कलकत्यापर्यंत येऊन पोचलो.

युद्ध-वातावरणाचा स्पर्श

सप्टेंबर १९३९ ला दुसऱ्या महायुद्धाची सुरुवात झाली. त्यानंतर जवळजवळ दीड वर्षांनं मी कलकत्याला आलो. या दीड वर्षात अनेक प्रांत हिंडलो. पण जागतिक महायुद्धाचं वातावरण मला विशेष कुठंच जाणवलं नाही. कलकत्याला आल्यावर मात्र लगेच त्याची जाणीव झाली. वर्तमानपत्रांच्या तीन-तीन, चार-चार आवृत्या रोज निघत. नोटा तर कोणी हातातही धरत नव्हतं. इंग्रजांचं राज्य राहील, यावरचा लोकांचा विश्वास उडत चालला होता. जपान हा जर्मनीचा दोस्त. त्यामुळे तो युद्धात उतरला, तर हिंदुस्थानात युद्ध यायला फार वेळ लागणार नाही, याचीही जाणीव हळूहळू होत होती. तसं झालं, तर नोटेची किंमत साध्या कागदाएवढीही राहणार नाही, ही भावना सर्वत्र पसरलेली होती.

१९४१ च्या जानेवारी २६ ला सुभाषचंद्र बोस गुप्त झाले होते. १६ जानेवारीपासून मौन धारण केलेले, गीता, चंडी आणि इतर धर्मग्रंथांचं पारायण करत संन्यासी म्हणून वावरणारे सुभाषबाबू कुठं आहेत, त्याचा ठावठिकाणा निश्चितपणानं प्रसिद्ध होत नव्हता.

कलकत्याला येण्यापूर्वीही काही गावांत मी माणसांना ओढणाऱ्या रिक्षा पाहिल्या होत्या. त्यांत बसलो मात्र कधीच नव्हतो. माणसानं माणसाला ओढत वाहून नेण्याची कल्पनाच मला अमानुष वाटत होती. मी कलकत्यातही चालत किंवा ट्रॅमनं प्रवास करत असे. कलकत्यात रिक्षा खूप होत्या. रिक्षावाले गिन्हाइकापाठी लागत असत, गिन्हाइकांची आर्जवं करीत असत. हा अनुभव मीही घेत होतो. एका रिक्षावाल्यानं मला रिक्षात बसायचा खूप आग्रह केला. मी त्याला ‘हा प्रकार मला आवडत नाही’, हे जेव्हा सांगितलं, तेव्हा तो कळवळून म्हणाला, ‘बाबूजी, तुमची कल्पना ठीक आहे, पण तुम्ही लोक जर रिक्षात बसला नाहीत, तर आम्ही उपाशी मरू, हे तुम्हांला माहीत नसावं. तुम्ही बसलात तरच आम्ही जगणार. कलकत्यात जवळजवळ बारा हजार रिक्षा आहेत. आणि पंचवीस हजार कुटुंबं त्यावर पोट भरतात. तुमच्या मनातल्या चांगल्या भावनेमुळं आम्ही उपाशी मरून जाऊ.’ हे त्यांचं बोलणं ऐकल्या दिवसापासून मी रिक्षात बसू लागलो.

नवी संधी आली

कलकत्यात आलो, पण पुढं काय करायचं, त्याचं निश्चित उत्तर जवळ नव्हत. तिथल्या मराठी लोकांनी माझा एक कार्यक्रम केला. जवळ जे पैसे होते, त्याच्या आधारावर मला महिना दोन महिने कलकत्यात काढता आले असते. ‘महाराष्ट्र समाजा’ ते जे मराठी लोक येत, त्यांच्या ओळखी होत होत्या. त्यांपैकीच श्री. दिवेकर नावाच्या एका तरुणाची ओळख झाली. चौरंगीजवळ एका खोलीत आणखी दोन मित्रांच्यासह दिवेकर राहात होते. त्यांची नावं होती श्री. पाटील आणि श्री. शुक्ला. शुक्ला अगदीच तरुण होता. खरं म्हणजे अगदी पोरेलाच. गुजराती होता, पण कलकत्यात राहिल्यामुळे बंगाली उत्तम बोलत होता. दिवेकर, पाटील, शुक्ला तिघेही बंगाली चांगलं बोलायचे. प्रत्येकाचा उद्योगधंदा वेगळा होता. शुक्ला ‘इंडिया रेकॉर्ड कंपनी’ या नावाच्या एका छोट्याशा ग्रामोफोन कंपनीत मॅनेजर म्हणून काम करीत असे. दिवेकरमुळे इतर दोघांची ओळख झाली आणि त्या तिधांनी मला त्यांच्याच खोलीत राहायला बोलावलं.

राहण्याचा प्रश्न सुटला. पण पैसे मिळवायला काही धडपड करणं आवश्यक होतं. मुंबई सोडल्यानंतर या अवाढव्य नगरीत मी पाऊल टाकलं, तेव्हा माझी पहिली प्रतिक्रिया इथंच राहावं अशी होती. भटकून भटकून शरीर आणि मन थकलं होतं. मुंबईत जाऊन क्लास काढणार होतो. मग तोच प्रयोग इथं का करू नये, हा विचार आता मनात येत होता. अडचणी होत्या, पण त्याची सवय लहानपणापासूनच झाली होती. कलकत्याला मुख्य अडचण भाषेची होती. पण तीसुद्धा काही काळानं दूर झाली असती. शुक्ला, दिवेकर आणि पाटील यांच्याबरोबर या दृष्टीनं मधूनमधून चर्चा करत होतो.

एके दिवशी शुक्लानं मला त्याच्या रेकॉर्ड कंपनीत नेलं. या ‘इंडिया रेकॉर्ड कंपनी’चे मालक पंजाबी होते. मुख्यतः नेपाळी भाषेतल्या रेकॉर्ड्स ते काढीत असत. एच.एम.क्वी.च्या स्टुडिओत रेकॉर्डिंग करून त्यांच्याच फॅक्टरीत रेकॉर्ड्स प्रेस करून त्यांवर ‘इंडिया रेकॉर्डिंग’ कंपनीचं लेबल लावून रेकॉर्ड्स विकत असत. रेकॉर्डिंगचा सारा खर्च अर्थात ते करत. लोक चांगले होते. चार खोल्यांचा त्यांचा ब्लॉक होता. त्यांतल्याच दोन खोल्यांत कंपनीचं ऑफिस होतं. उरलेल्या जागेत ते राहत होते. स्वयंपाकाला एक महाराज होता.

या कंपनीच्या जागेत माझा दिवसाचा बराच वेळ आता जाऊ लागला. दुपारचं जेवण बन्याच वेळा तिथंच होई. माझं गाणं कंपनीच्या मालकांना आवडत असे. माझी गाणी ऐकून ऐकून त्यांच्या मनात नेपाळीबरोबर मराठी गाण्यांच्याही रेकॉर्ड्स काढाव्यात, असा विचार येऊ लागला. पहिली रेकॉर्ड माझीच काढावी, म्हणून माझी आवाजाची मायक्रोफोन ट्रायल घेण्यासाठी ते मला डमडमला एच.एम.क्वी.च्या स्टुडिओत घेऊन गेले. ट्रायल झाली. रेकॉर्डिंग केव्हा करायचं, ते त्यांचा म्यूझिक डायरेक्टर नेपाळला गेला होता, तो आल्यानंतर निश्चित करायचं ठरलं.

— कै? सुधीर फडके?

(श्री. श्रीधर फडके: यांच्या परवानगीने ‘जगाच्या पाठीवर’ या आत्मचरित्रातून क्रमशः)

